mütefekkir
AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Cilt:3 • Sayı:5 • Haziran • 2016 • s. 101-127

ARAŞTIRMA

EBÜ'L-FAZL EL-HUZÂÎ VE "*İHTİYÂRÂTÜ MİN KIRAÂTİ EBÎ HANÎFE*" RİSALESİ

*Necattin HANAY**

Öz

Bu çalışma, hicrî 4. asırda yaşamış kıraat âlimi Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye (ö.408/1017) ait *İhtiyârâtü min kıraâti Ebî Hanîfe* başlıklı risalesini ve bu esere dair bir takım değerlendirmeler sunmaktadır. Biyografi türü ve kıraat ilmine dair eserlerin büyük bir çoğunluğunda değinilen risale, Elmalı ve Diyarbakır kütüphanelerindeki yazma nüshaları esas alınarak ortaya konulmakta ve bunun öncesinde müellif el-Huzâî'nin hayatı ve eserlerine dair bilgiler aktarılmaktadır. Yazıldığı dönem ve sonrasında bir takım spekülasyonlara sebep olduğu anlaşılan Ebû Hanîfe'nin kıraat antolojisi, İmam-ı Azam'ın kıraat tercihlerine dair belli bir veriyi önümüze koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebü'l-Fazl el-Huzâî, Ebû Hanîfe, Kıraat, Hemedânî, Hüzelî.

أبو الفضل الخزاعي ورسالته: إختيارات من قراءات أبي حنيفة رحمه الله

الملخص

هذه الدراسة تحتوي رسالة "إختيارات من قراءات أبي حنيفة رحمة الله عليه" لأبي الفضل الخذاعي وهو إمام المقرئ عاش في العصر الرابع للهجري وتقدم بعض التعليقات في هذا الموضوع. وهذه الرسالة التي أشيرت إليها فى معظم كتب التراجم و كتب علم القراءات، تم تحقيقها على أساس نسختيها المخطوطتين: أحدهما موجودة ومسجلة في مكتبة ألمالي والأخري في مكتبة ديار بكر، وفي بداية هذا البحث توجد بعض المعلومات حول حياة المؤلف أبي الفضل الخذاعي ومؤلفاته. وهذه الرسالة التي تبدو أنها أدت إلى بعض المناقشات في فترة تأليفها وبعدها، تقدم لنا بعض المعلومات حول ترجيحات أبي حنيفة في القراءات.

الكلمات المفتاحية: أبو الفضل الخزاعي، أبو حنيفة، القراءة، الهمداني، الهذلي .

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, necattinhanay@outlook.com.tr.

Makale gönderim tarihi: 24.02.2016 15:17 Makale kabul tarihi: 02.05.2016 14:14

GİRİŞ

Ebû Hanîfe (ö. 150/767) İslam düşüncesinin teşekkül etme sürecinde etkin bir rol üstlenmiş âlimlerden biridir. Gerek görüşlerinin gerek bu görüşlerini çağlara taşıyan talebelerinin sesi asırlara ve kıtalara uzanmıştır. Kendinden sonraki ilmi mirasa katkı ve yön vermesini göstermesi bakımından İmam-ı Şâfiî'nin (ö. 204/820) "*İnsanlar fıkıhta Ebû Hanîfe'nin iyâlidir.*"[1] sözü de bunun veciz bir ifadesidir. Kıraat ilmi bakımından mümbit bir coğrafya olan Kûfe'de yetişmesi, onun pek çok kıraat farklılığını bir arada görmesine vesile olsa da Ebû Hanîfe'nin bir kıraat imamı olmadığı ve kıraat ilmini İmam Âsım'dan (ö. 127/745) aldığı kaydedilmektedir.[2] Ancak buna rağmen Ebû Hanîfe'den Âsım kıraati dışında farklı kıraatlerin nakledildiği; Hüzelî (ö. 465/1073), Muvaffak el-Mekkî (ö. 568/1172) ve Bezzâzî (ö. 827/1424) gibi âlimlerin Ebû Hanîfe'ye ait kıraat tercihlerini eserlerinde zikrettikleri görülmektedir. Örneğin Hüzelî, Ebû Hanîfe'nin Âsım dâhil Abdurrahman b. Ebî Leylâ (ö. 83/702) ve A'meş (ö. 148/765) gibi âlimlerden de kıraat aldığını kaydetmekte ve ona ait rivayetlere eserinde yer vermektedir.[3]

Ebû Hanîfe'nin kıraat farklılıklarını zikreden kaynaklardan biri de Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye (ö. 408/1017) ait elimizdeki antolojisidir. Fakat Huzâî'nin mezkûr seçkisinde ve diğer bazı eserlerde kayıtlara geçen kıraat farklılıklarının Ebû Hanîfe'yle ilişkisi noktasına bakıldığında farklı yaklaşımların olduğu görülecektir. Bunların şu şekilde ifade edilmesi mümkündür:

1. Ebû Hanîfe'ye ait olduğu söylenen kıraatler mevzudur ve onun adına uydurulmuştur. Özellikle Huzâî'nin tasnif ettiği Ebû Hanîfe kıraatleri kendi dönemi ve sonrasında büyük tepkilere neden olmuş; Dârekutnî (ö. 385/995) ve dönemin bazı âlimleri bu kitabın aslının olmadığını ve uydurma olduğunu belirtmeleri neticesinde Huzâî'nin Bağdat ve civarını terk etmek zorunda kaldığı kaynaklarda belirtilmiştir.[4] Mezkûr kıraat farklılıklarının senedinin ve musannifinin Dârekutnî gibi bir âlimin cerhine maruz kalması, yine Ebû Hanîfe'nin kıraatinin Âsım kıraati olduğu kabulü ve aynı zamanda rivayetlerde yer alan bazı kıraatlerin Ebû Hanîfe'nin düşünce sis-

[1] Zehebî, Şemsuddin, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, 11. bs. Beyrut 1996, VI, 403.
[2] Kevserî, Muhammed Zâhid, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*, el-Mektebetü'l-Ezheriye, Kahire 1990, s. 59.
[3] Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Biskrî, *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbe'îne'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rifâ'î eş-Şâyib, Müessesetü Semâ, 1. bs. 2007, s. 292. Ebû Hanîfe'nin hicrî 80 yılında doğduğu dikkate alındığında İbn Ebî Leylâ'dan (ö. 83/702) arz yoluyla kıraat alması zor gözükmektedir. Muhtemelen kıraatte mahir olan İbn Ebî Leylâ'nın oğlu İsâ ya da kardeşi Muhammed vasıtasıyla mezkûr âlimin kıraatine vasıl olmuştur.
[4] Bağdâdî, Hatîb, *Tarîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. bs. Beyrut 2001, II, 542.

temiyle bağdaştırılamaması bunların mevzu olduğu yargısının en önemli gerekçeleridir. Bu sebepledir ki kıraat ilmine dair eserlerde mevzu kıraatler "*hiçbir aslı olmadığı halde uydurma bir senedle birilerine nispet edilerek nakledilen kıraatler*" diye tanımlanmakta ve bunların en meşhur örneklerini Ebü'l-Fazl el-Huzâî'nin Ebû Hanîfe'ye nisbet ederek bir araya getirdiği belirtilen kıraatlerin oluşturduğu ifade edilmektedir.[5] En bariz örnek olarak da Fâtır suresinin 28. ayetinin, "*Allah'ın âlimlerden korktuğu*" anlamını yansıtan "*innemâ yahşallahü min ʿibâdihi'l-ʿulemâe*" şeklindeki okuyuşu verilmektedir. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) de böyle bir kıraatten Ebû Hanîfe'yi tebrie etmekte ve mevzu kıraati bu rivayetle örneklendirmektedir.[6] Kaynaklardaki tenkitler de çoğunlukla bu örnek üzerinden sürdürülmektedir.[7]

Yine bu çerçevede Ebû Hanîfe'ye farklı bir kıraat isnat etmenin doğru olmadığını belirten Zâhid el-Kevserî (ö. 1371/1952) de onun kıraatinin Ebû Abdirrahman es-Sülemî (ö. 73/692) ve Zir b. Hubeyş (ö. 82/701) vasıtasıyla Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud'dan gelen Âsım kıraati olduğunu belirtmekte ve bu kıraati tevatürün zirvesi olarak nitelemektedir. Ebû Hanîfe'ye nispet edilen Âsım rivayeti dışındaki kıraatlerin bazı tefsir ve menâkib kaynaklarında tevcihinin yapılma çabalarını ise esefle karşılamaktadır.[8]

2. Ebû Hanîfe'ye ait olduğu ifade edilen kıraatler aslında ona ait olmayıp kendisine nispet edilmiş diğer bazı kurrânın kıraatleridir. Konuyla ilgili ifadelere bakıldığında böyle bir düşüncenin varlığı da kendini göstermektedir. Zira Ebû Hanîfe'ye ait olduğu belirtilen rivayetlerin büyük bir çoğunluğunu diğer bazı kurrâ da okumaktadır.[9] Dolayısıyla okumadığı halde Ebû Hanîfe'nin adının mezkûr kıraatleri okuyanlar arasına kaydedildiği düşüncesi diğer bir yaklaşım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.[10]
3. Ebû Hanîfe'ye ait kıraatler kendi dönemi itibariyle sahih rivayetler olup hicrî dördüncü asrın başlarından itibaren yaygınlaşmaya ve yerleşmeye

---

5 Birışık, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, XXV, 430.

6 İbnü'l-Cezerî, Muhammed, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-ʿaşr,* thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty. I, 16.

7 Suyûtî, Celâlüddîn, *el-İtkân fî ʿulûmi'l-Kur'ân,* thk. Merkezü'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbâati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medîne ty. II, 500; Rifâʿî, Mustafa Sadık, *İʿcâzü'l-Kur'ân ve belâğatü'n-nebeviyye*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 9. bs. Beyrut 1973, s. 57.

8 Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-İmtâʿ bi sîreti'l-imâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sâhibuhu Muhammed b. Şucâʿ*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Dâru's-Saʿâde, Kahire ty. s. 23.

9 Damra, Tevfîk İbrahim, *en-Nüketü'l-latîfe fî kırâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe –min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lüî min tariki kitâbi'l-kâmil–*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014, s. 13-23. Bunun için ayrıca çalışmamızda yer alan risale metnine bakılabilir.

10 Bk. Tok, Fatih, *İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, Basılmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 122.

başlayan yedi ya da on mütevatir kıraat algısı çerçevesinde tasnife tabi tutulduğunda farklı başlıklar altına girebilmektedir. Bu çerçevede mütevatir kıraatlerle uygunluk arz edenler mütevatir; bunlara muhalefet edenler şâz ya da haber-i vâhid hüviyetini kazanabilmektedir.[11] Bu yaklaşım tarzı, risalede de görüleceği üzere anlama etki eden okuyuş şekillerini uygun bir şekilde yoruma tabi tutmaya ve bunları gerekçelendirmeye çalışmaktadır. Örneğin Hanefî mezhebinin önde gelenlerinden Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) "*ve izibtelâ ibrâhîme rabbühû*"[12] ayetinin Ebû Hanife'den nakledildiği şekliyle "*ve izibtelâ ibrâhîmü rabbehû*" olarak namazda okunması halinde -buna katılmasa da- namazı bozmayabileceği görüşünden söz ederek gerekli görülen tevil ve tevcihi ortaya koymaktadır.[13]

Yukarıdaki tüm bu yaklaşımlar Ebû Hanîfe'den nakledildiği ifade edilen kıraatlerin kendisine nispeti konusunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktaysa da bu rivayetlerin kaynaklardaki varlığı bir vakıadır. İşte bu çalışma hicrî dördüncü asrın sonlarında Huzâî tarafından derlenen Ebû Hanîfe kıraatlerinin yer aldığı böyle bir kaynağı ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte çalışmada, Ebû Hanîfe adına kayıtlı kıraatlerin neredeyse tamamı tablo halinde bir araya getirilerek konuyla ilgilenenlerin istifadesine sunulmaktadır. Bu sebeple Ebû Hanîfe'ye ait olduğu belirtilen okuyuş şekillerinin kanonikliği tartışılmamakta ve bunların tevcihi ya da tevili cihetine gidilmemektedir.

1. *EBÜ'L-FAZL EL-HUZÂÎ (أبو الفضل الخزاعي)*

a. Hayatı:

Hicrî 4. asırda yaşamış kıraat âlimlerinden biridir. Asıl adı Muhammed b. Ca'fer b. Abdi'l-Kerîm b. Büdeyl el-Cürcânî'dir. Hicrî 332 yılında Esterâbâd (Cürcân)'da doğdu. Talebesi Ebü'l-Alâ el-Vasitî'nin (ö. 431/1039) naklettiğine göre Ebül-Fazl el-Huzâî bir zaman sonra "Kümeyl" olan adını Muhammed olarak değiştirmiştir.[14] Huzâî Irak, Şam, Mısır, Bağdat, Isfahan, Horasan, Âmul vb. bölgelere seyahatler gerçekleştirmiş ve dönemin büyük âlimlerine mülaki olarak onlardan hadis ve kıraat ilimlerini almıştır.[15]

---

[11] Tok, *Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, s. 123-128.
[12] Bakara 2/124.
[13] Hanay, Necattin, "Kitâbü Zelleti'l-Kârî li'l-İmâm Ebi'l-Yusr el-Bezdevî: Dirâse ve Tahkîk", *AÜİFD*, Ankara, 57:1 (2016), s. 32-33.
[14] Bağdâdî, *Tarîh*, II, 542; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Müntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, 2. bs. Beyrut 1995, XIV, 342.
[15] Sehmî, Hamza b. Yûsuf b. İbrahim, *Târîhu Cürcân*, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Usmâniyye, Haydarabâd 1950, s. 416; Zehebî, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, İSAM Yay., İstanbul 1995, II, 719.

Kendisine kıraat ansiklopedisti de diyebileceğimiz bir birikime sahip olmuş müstesna âlimlerden biridir. Bu sebeple Zehebî (ö. 748/1348) kendisini kıraat âlimlerinin onuncu tabakası arasında zikretmekte,[16] İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) de meşhur ve uzman bir kıraat imamı olarak nitelediği Huzâî'yi tabakatında kaydetmektedir.[17] Gezgin bir âlim olması sebebiyle kaynaklarda elliye yakın hoca adı zikredilmektedir. Bu durum Huzâî'nin kıraat alanındaki yetkinliğini göstermesi bakımından ayrıca önem arz etmektedir. Hasan b. Sa'îd el-Muttavvi'î, Ahmed b. Nasr eş-Şezzâî, Ebû Bekr el-Katî'î, Yusuf b. Ya'kûb en-Necîremî el-Basrî, Ahmed b. Ubeydullah en-Nehredeyrî, Muhammed b. Ahmed el-Ehvâzî, Hasan b. Abdillah b. Sa'îd el-Askerî, Ebû Bekr Ahmed b. İbrahim el-İsmaîlî bunlardan sadece birkaçıdır.[18] Yine Ebû'l-Kâsım et-Tenûhî, Ebü'l-Alâ el-Vâsitî, Ahmed b. Ömer ibn Bakkâl, Ahmed b. el-Fazl el-Bâtrikânî, Abdullah b. Şebîb el-Esbehânî gibi pek çok kişi de kendisine talebelik yapmıştır.[19]

Rivayetlerinde güvenilir olmadığına ve hata yaptığına dair bir takım değerlendirmeler[20] söz konusu olsa da bunun sebebinin Ebû Hanife'ye ait kıraatleri içeren risaleyi yazması olduğunu anlamak zor değildir. Örneğin Huzâî'nin talebesi Ebü'l-Alâ el-Vasitî şöyle demektedir: "*Huzâî, Ebû Hanife'ye nispet ettiği kıraatlerin içinde yer aldığı bir kitap yazmıştır. Darekutnî'nin (ö. 385/1092) notlarından ve dönemin bazı âlimlerinden edindiğim bilgilere göre bu kitap uydurmadır ve aslı yoktur.*"[21] Mamafih gelen eleştirilere dikkat çeken İbnü'l-Cezeri, Huzâî'nin kendisine güvenilen sika bir kıraat imamı olduğunu, yazdığı kitabın esas itibariyle onun uhdesinde olmadığını, onun sadece gelen rivayetleri bir araya getirdiğini ve kendisine zarar vermeyeceğini ifade etmektedir.[22]

Huzâî hicrî 408, milâdî 1017 yılında Taberistan'ın Âmul şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.[23] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) hicrî 387 senesinde vefat edenler arasında Huzâî'yi zikretse de bu, diğer kaynakların ittifakla naklettikleri veriye uymamaktadır.[24]

---

16 Zehebî, *Tabakât*, II, 719.
17 İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, edtr. G. Bergstraesser, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2006, II, 98.
18 Hocalarının tamamı için bk. İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98-99; Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân abre't-târîh*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992, II, 316.
19 Bağdâdî, *Târîh*, II, 541; Zehebî, *Tabakât*, II, 719; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 317.
20 Zehebî, *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1975, II, 216; Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, II, 227; Burhaneddin el-Halebî, *el-Keşfü'l-hasîs*, thk. Subhî es-Sâmirrâî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Bağdat 1984, s. 357-58; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2002, VII, 37.
21 Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Tabakât*, II, 720.
22 İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 99.
23 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, s. 416.
24 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XIV, 342.

b. Eserleri:

Kaynaklarda tamamı kıraat ilmi ve rivayetleriyle alakalı olan şu eserleri zikredilmektedir:

- *el-Vâzıh fi'l-kırâât*: Genellikle biyografi eserlerinde Ebü'l-Fazl el-Huzâî bu eserine nispetle "*el-Vâzıh fi'l-kırâât kitabının müellifi*" şeklinde tanıtılmaktadır.[25]
- *el-Müntehâ fi'l-hamsete 'aşera*: Kıraatlerle ilgili iki yüz elli rivayeti içermektedir.[26] Eser Muhammed Şefaat er-Rabbânî tarafından doktora tezi kapsamında tahkik edilmiştir.[27] Kâtip Çelebî eseri *el-Müntehâ fi'l-kırââti'l-'aşr* olarak zikretmektedir.[28]
- *el-İbâne fi'l-vakf ve'l-İbtidâ*:[29] Fas Karaviyyûn Üniversitesi yazmaları arasında nr. 80/179'da kayıtlı bir nüshası vardır. Yazma 107 varaktır ve İbnü'l-Bâziş el-Ğırnatî tarafından hicrî 520 senesinde istinsah edilmiştir.
- *Tehzîbü'l-edâ fi's-seb'*[30]
- *İhtiyârâtü min kıraâti Ebî Hanîfe*:[31] Elinizdeki çalışma

2. *"İHTİYÂRÂTÜ MİN KIRAÂTİ EBÎ HANÎFE" ADLI RİSALESİ*

a. Eserin Müellife Aidiyeti

Ebü'l-Fazl el-Huzâî'nin biyografisine yer veren *Tabakat* kitaplarının neredeyse tamamı böyle bir eserinin varlığına işaret etmekte ve yukarıda değindiğimiz üzere Huzâî, bu risale sebebiyle eleştirilmektedir.[32] İbnü'l-Cezerî de Huzâî'ye ait olan mezkûr eseri rivayet ettiğini açıkça ifade etmektedir.[33] Hatta Bağdâdî (ö. 463/1071) gibi bazı müellifler eserlerinde risalenin giriş kısmındaki senede ve risalede yer alan Ebû Hanîfe kıraatlerinden bazılarına yer vermektedir.[34] Bu bilgiler

---

[25] Zehebî, *Tabakât*, II, 719; Zehebî, *İber*, II, 216; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Mahmud Arnavut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989, V, 51; Safedî, *el-Vâfî*, II, 227; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, VII, 37; Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn, *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, III, 17.

[26] İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 316.

[27] Muhammed b. Ca'fer b. Abdi'l-Kerîm el-Huzâî, *el-Müntehâ fi'l-kırââti'l-hamsete 'aşera*, thk. Muhammed Şefaat Rabbânî, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 1995.

[28] Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941, II, 1858.

[29] Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, II, 622.

[30] İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, II, 98; Muhaysin, *Mu'cem*, II, 316.

[31] Eserin başlığı yazmalarda "Ebî Hanife" değil de "Ebû Hanîfe" şeklinde iraptan bağımsız olarak verilmektedir.

[32] Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Dâru'l-Kitâb el-Arabi, Beyrut 1993, XXVIII, 180.

[33] İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 16.

[34] Bağdâdî, *Târîh*, II, 542; Zehebî, *Tabâkât*, II, 720.

eserin yazma nüshalarındaki ifadelerle örtüşmektedir. Aynı şekilde mezkûr veriler de eserin müellife aidiyetini kesin bir dille kanıtlamaktadır.

Bazı kaynaklarda mezkûr eser Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'ye (ö. 569/1173) nispet edilse de[35] bu hatalıdır. Bu hata risalenin Antalya Elmalı Halk Kütüphanesi numara 2548'de kayıtlı bulunan yazmanın son sayfasındaki ifadelerin yanlış anlaşılmasından ve katalog kayıtlarına hatalı işlenmesinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen risalenin son sayfasındaki müstensihin "*ecâzenî*" ifadesi mevcut risaleyle ilişkilendirilerek Ebü'l-Ala el-Hemedânî'den icazet kaydıyla alındığı şeklinde yorumlanmıştır. Oysa buradaki icazet kaydı İmâm el-Hüzelî el-Biskrî'ye (ö. 465/1073) ait *el-Kâmil fi'l-kırâât*[36] adlı eseriyle ilişkilidir. Buna göre Hemedânî, *el-Kâmil* adlı eseri hocası Ebü'l-İz el-Vâsitî'den (ö. 521/1127), o da müellifin bizzat kendisi olan el-Biskrî'den Bağdat'ta bulunduğu bir esnada okumuşlardır. Risalenin son sayfasına bakıldığında bu net olarak anlaşılmaktadır. Müstensih, Ebû Hanîfe'ye ait kıraat rivayetlerini zikretmeyi bitirdikten sonra eseri şöyle nihayete erdirmektedir:

Ben [Müstensih] derim ki: Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin kıraatlerini İmam Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali b. Cübâre el-Hüzelî ***el-Biskrî, el-Kâmil fi'l-kırâât*** *diye bilinen eserinde de zikretmektedir. Bu eser iki bin iki yüz yetmiş yolla (tarik) gelen elli kıraati içermektedir.*

[İmam Biskrî] şöyle demektedir: "Bu kitabımı dünyanın iki büyük imamı olan Ebû Hanîfe ve Şâfiî'nin (Allah onlardan razı olsun) kıraatleriyle süsledim." Ve yine [İmam Biskrî] rahimehullah şöyle demektedir: "Mağrib'in iç kesimlerinde yer alan Biskra kentinden Orta Asya'nın iç kesimlerinde yer alan Oş'a varıncaya kadar seyahat ettim. Sağlı sollu, dağ ova demeden her beldeye uğradım, onlardan küçük büyük, kadın erkek ayırmaksızın çekinmeden kıraat aldım. Bu durum açlık ve fakirlikle beraber gece gündüz süren kırk üç senelik yolculuğum boyunca devam etti. Öyle ki bir beldede beş-altı, hatta yirminin üzerinde kişiden kıraat aldığım olmuştur… Böylece bu kitabı bir araya getirdim."

[İmam Biskrî] âmâ idi ve kitabını da ezberinden imla ettirdi. Bu kitabı [el-Kâmil'i] Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'den icazetle aldım. [Hemedânî bana] şöyle dedi: "Bu kitabı başından sonuna kadar [hocam] Ebü'l-'İz el-Vâsitî'ye okudum. O da bana kitabı, eserin müellifi el-Biskrî'ye Bağdat'ta bulunduğu bir sırada okuduğunu söylemişti."

---

[35] Altıkulaç, Tayyar, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", *DİA*, X, 287.

[36] Hüzelî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Biskrî, *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbe'îne'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid b. Rifâ'î eş-Şâyib, Müessesetü Semâ, 1. bs. yy. 2007. Müellifin hayatı, eserin metodu ve içeriği ile ilgili bk. Abdülhafîz b. Muhammed Nûr b. Ömer el-Hindî, *el-İmâmü'l-Hüzelî ve menhecühû fî kitâbihi'l-kâmil fi'l-kırââti'l-hamsîn*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1429; Altıkulaç, Tayyar, "Hüzeli", *DİA*, XIX, 69-70.

[Müstensih:] Aynı şekilde bu kitapta yer alan Ebû Hanîfe kıraatlerini de [bir diğer tarikle] nakletmek isterdim, fakat konuyu fazla uzatmamak için vazgeçtim ve bu rivayetlerle yetindim.[37]

Görüldüğü üzere buradaki icazet kaydı İmam el-Biskrî'nin *el-Kâmil* adlı eseriyle alakalıdır. Haliyle Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye ait mevcut risalenin Ebü'l-Alâ el-Hemedânî ile bir ilişkisi yoktur.

Aynı şekilde eserin Elmalı nüshasının baş kısmı olmadığı için bu durumun ıskalanmış olması da mümkündür. Zira eserin başka bir nüshasının giriş kısmında Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî (ö. 447/1055) hocası Ebü'l-Fazl el-Huzâî'den risaleyi icazetle nakletmektedir. Yine Hemedânî'ye ait böyle bir eserin kaynaklarda yer almaması ve risalenin ikinci bir nüshasının onun adına kayıtlı olmaması da böyle bir nispetin hatalı olduğuna işaret eder niteliktedir. Ancak eserin Hemedânî'ye ait olduğu hatalı bilgisinden hareketle bir çalışma yapılmış olsa bile bu durum yine de gözden kaçırılmıştır.[38] Oysa aşağıda görüleceği üzere eserin Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye ait farklı nüshaları da söz konusudur.

b. Yazma Nüshaları

Eserin bildiğimiz kadarıyla üç nüshası mevcuttur. İkisi Türkiye'de biri de Mısır'dadır.

Elmalı Nüshası: Antalya Elmalı Halk Kütüphanesi koleksiyonunda numara 2548'de kayıtlı çaharkuşe kahverengi meşin, mıklebli bir cilt içinde 41a-46a sayfaları arasında yer almaktadır. Sayfalardaki satır sayısı 19'dur. Eser, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir. Kataloglarda *Kıraâtü Ebî Hanîfeti'n-Numan* başlığıyla Ebûl-Alâ el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan el-Attâr el-Hemedânî adına kayıtlıdır. Yukarıda değindiğimiz üzere risalenin Hemedânî'ye nispeti hatalıdır. İlk sayfası kesilerek alındığı için başlangıç bilgileri eksiktir. Sonunda mukabele kaydı vardır. İcazet kaydı Hüzelî'nin *el-Kâmil* adlı eseriyle alakalıdır.

Eserin istinsah tarihi ve müstensihi bilinmemektedir. Ancak müstensihin Osmanlı Türkçesini bildiğini ve Türk asıllı olduğunu tahmin etmemiz mümkündür. Zira yazmanın 41a sayfasında geçen "*yeteraffelü*" kelimesinin anlamı aynı yazı karakteri, mürekkep ve aynı stil ile Vankulu (ö. 1000/1592) lügatinden iktibasla "*libas giyip salınmak*" şeklinde derkenarda izah edilmektedir.

---

[37] Arapça metni için risaleye bakınız.

[38] Bk. Öge, Ali, "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve Kıra'âtu Ebî Hanîfeti'n-Nûman İsimli Risâlesi", *NEÜİFD*, Konya, 36 (2013), ss. 7-30.

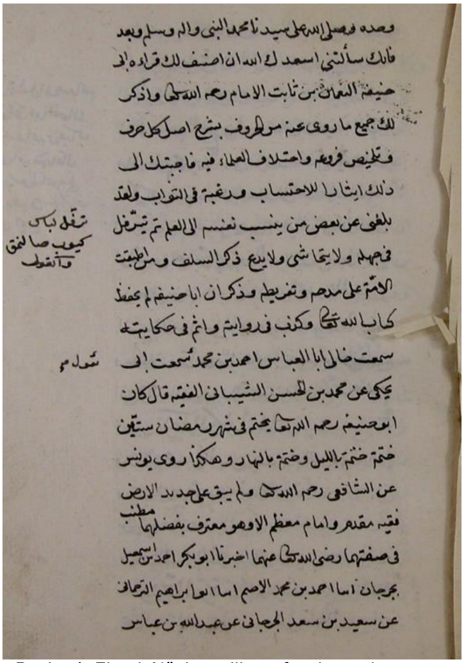
وحده وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله وسلم وبعد
فإنك سألتني أسعدك الله أن أصنف لك قراءة أبي
حنيفة النعمان بن ثابت الإمام رحمه الله تعالى وأذكر
لك جميع ما روي عنه من الحروف بشرح أصل كل حرف
وتلخيص فروعه واختلاف العلماء فيه فأجبتك إلى
ذلك إيثارا للاحتساب ورغبة في الثواب ولقد
بلغني عن بعض من ينسب نفسه إلى العلم ثم توغّل
في جهله ولا يتحاشى ولا يدع ذكر السلف ومن أطبقت
الأمة على مدحه وتقريظه وذكر أن أبا حنيفة لم يحفظ
كتاب الله تعالى وكذب في روايته وأثم في حكايته
سمعت خالي أبا العباس أحمد بن محمد سمعت أبي
يحكي عن محمد بن الحسن الشيباني الفقيه قال كان
أبو حنيفة رحمه الله تعالى يختم في شهر رمضان ستين
ختمة ختمة بالليل وختمة بالنهار وهكذا روى يونس
عن الشافعي رحمه الله تعالى ولم يبق على وجه الأرض
فقيه مقدم وإمام معظم إلا وهو معترف بفضلهما
في صفتهما رضي الله تعالى عنهما أخبرنا أبو بكر أحمد بن إسمعيل
بجرجان أنا أحمد بن محمد الأصم أنا أبو إبراهيم الترجماني
عن سعيد بن سعد الجرجاني عن عبد الله بن عباس

Resim 1: Elmalı Nüshası, ilk sayfası koparılmış

Diyarbakır Nüshası: Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi numara 487'de kayıtlı şirazesi dağınık, kapakları kopuk vişne rengi sahtiyan bir cilt içinde 54b-56b sayfaları arasında yer almaktadır. Sayfalarda 15 satır mevcut olup söz başları kırmızı mürekkeple ve ahenk içermeyen nesih bir yazıyla kaleme alınmıştır. İstinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Fakat aynı cilt içinde yer alan sekiz farklı risaleden ikisinin istinsah tarihlerinin hicrî 1006 ile 1029 olduğu dikkate alındığında, risalenin yaklaşık olarak on birinci hicrî asırda yazıldığı ifade edilebilir.

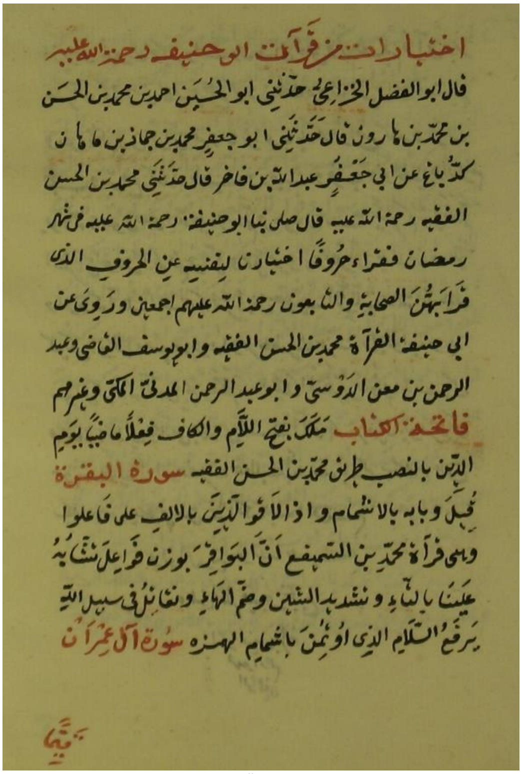

Resim 2: Diyarbakır Nüshasının ilk sayfası

Mısır Nüshası: Mısırlı araştırmacı Dr. Muhammed Tevfîk Hadîd (Ebû Yûsuf el-Kefrâvî)[39] vesilesiyle haberdar olduğumuz bir nüsha daha mevcuttur. Mezkûr araştırmacı Ebü'l-Fazl el-Huzâî adına bir yayınevi (مركز الإمام أبي الفضل الخزاعي للدراسات القرآنية) kurma çabası göstererek, müellifin bütün eserlerini ve diğer bazı ulemanın yazma eserlerini tahkik projesi hazırlamıştır. Elinde Ebü'l-Fazl el-Huzâî'nin bu risalesinin farklı bir nüshası bulunmaktadır. Bu yazma, Diyarbakır nüshasıyla benzerlik arz etmektedir. Fakat ısrarlı yazışmalarımıza rağmen sadece ilk sayfasını tarafımıza göndermiştir. Ayrıca Elmalı nüshasının sadece giriş kısmının yer aldığı bir sayfayı da bizimle paylaşmıştır. Bu sayfa bize Elmalı nüshasının kesik/eksik sayfasını tamamlama fırsatını vermiş ve ayrıca böyle bir çalışmanın tarihte mevcut olduğu ve bilindiği bilgisini sunmuştur.

---

[39] Ezher Üniversitesinde *Kütübü'l-vakf ve'l-ibtidâ hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'i'l-hicrî, dirâse lüğaviyye tahlîliyye* başlıklı çalışmasıyla 2014'te doktor oldu.

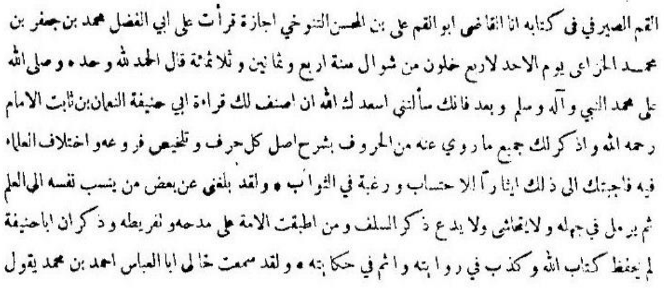

القم الصيرفي فى كتابه انا القاضى ابو القم على بن المحسن التنوخي اجازة قرأت على ابي الفضل محمد بن جعفر بن
محمد الخزاعى يوم الاحد لاربع خلون من شوال سنة اربع وثمانين وثلاثمئة قال الحمد لله وحده وصلى الله
على محمد النبي وآله وسلم وبعد فانك سألتني اسعدك الله ان اصنف لك قراءة ابي حنيفة النعمان بن ثابت الامام
رحمه الله واذكر لك جميع ما روي عنه من الحروف بشرح اصل كل حرف وتلخيص فروعه واختلاف العلماء
فيه فاجبتك الى ذلك ايثارا الا حتساب ورغبة في الثواب . ولقد بلغنى عن بعض من ينسب نفسه الى العلم
ثم يرمل في جهله ولا يتحاشى ولا يدع ذكر السلف ومن اطبقت الامة على مدحه وتقريظه وذكر ان اباحنيفة
لم يحفظ كتاب الله وكذب في روايته واثم في حكايته . ولقد سمعت خالى ابا العباس احمد بن محمد يقول

Resim 3: Elmalı nüshasıyla örtüşen metin

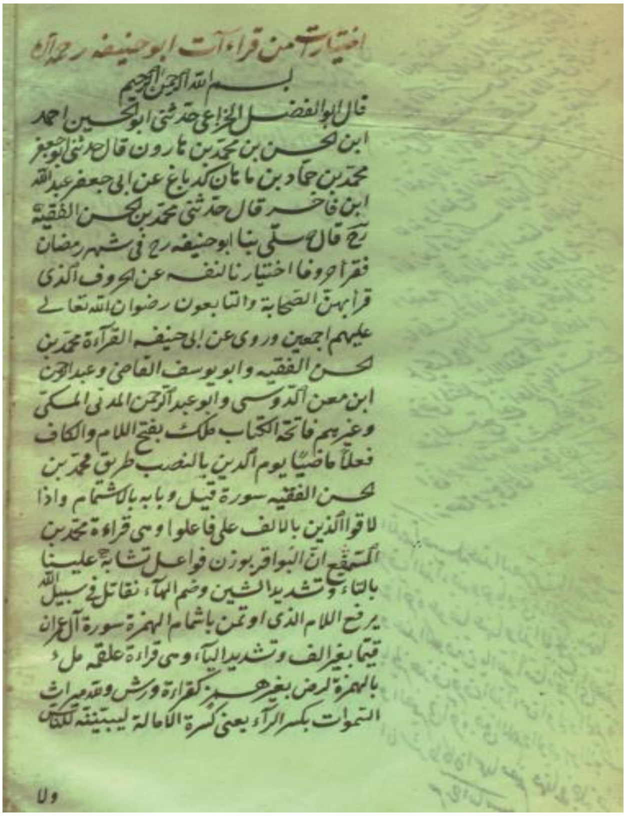

اختيارات من قراءات ابو حنيفه رحمه الله
بسم الله الرحمن الرحيم
قال ابو الفضل الخزاعى حدثنى ابو الحسين احمد
ابن الحسن بن محمد بن هارون قال حدثنى ابو جعفر
محمد بن حماد بن ماهان كذا باغ عن ابى جعفر عبد الله
ابن فاخر قال حدثنى محمد بن الحسن الفقيه
رح قال [illegible] بنا ابو حنيفه رح فى شهر رمضان
فقرا [illegible] اختيار [illegible] عن الحروف الذى
قرا بهن الصحابة والتابعون رضوان الله تعالى
عليهم اجمعين وروى عن ابى حنيفه القراءة محمد بن
الحسن الفقيه وابو يوسف القاضى وعبد الرحمن
ابن معن الدوسى وابو عبد الرحمن المدنى المكى
وغيرهم فاتحة الكتاب ملك بفتح اللام والكاف
فعلا ماضيا يوم الدين بالنصب طريق محمد بن
الحسن الفقيه سورة قيل وبابه بالاشمام واذا
لاقوا الذين بالالف على فاعلوا وهى قراءة محمد بن
السميفع ان البواقر بوزن فواعل تشابه علينا
بالتاء وتشديد الشين وضم الهاء نقاتل فى سبيل الله
برفع اللام الذى اوتمن باشمام الهمزة سورة آل عمران
قيما بغير الف وتشديد الياء وهى قراءة علقمة [illegible]
بالهمزة لرض بغير همز كقراءة ورش وتقدم [illegible]
السموات بكسر الراء يعنى كسرة الامالة ليبيننه للناس
ولا

Resim 4: Mısır Nüshası

c. Eserin Telif Sebebi ve İçeriği

Bu antoloji, Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî'nin, üstadı Huzâî'den Ebû Hanîfe'ye ait rivayete konu olmuş bütün kıraatlerini tasnif etmesini istemesi üzerine yazılmıştır. Ri-

salenin girişinde özetle şu bilgi yer almaktadır:

"Kadı Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî'nin icazetle haber verdiğine göre: Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ca'fer el-Huzâî'ye hicrî 384 senesinde Şevvâl ayının yirmi beşi Pazar günü (25.10.384) [yazdıklarını] okudum. O [eserinde] şöyle diyordu: Bir olan Allah'a hamdolsun, efendimiz Hz. Muhammed'e ve âline salat ve selam olsun. İmdi, sen benden kendin için Ebû Hanîfe'nin (r.a) kıraatlerini bir araya getirmemi ve ondan kıraat namına ne varsa nakledilenleri şerhiyle detaylandırmamı ve ulemanın ondaki ihtilaflarını zikretmemi istedin. Ben de rıza-i Bârî'yi umarak bu isteğini yerine getirdim."

Huzâî, bu talebe icabet ederek Ebû Hanîfe'nin öğrencisi İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805) kanalıyla gelen kıraat rivayetlerini hicrî 384 senesinde bir araya getirmiştir. Bu seçkide yer alan kıraat sayısı Diyarbakır nüshasında elli bir olarak ifade edilmektedir. Fakat nüshalardaki kıraat sayısı dikkate alındığında, muhtemelen istinsah esnasında, bazılarının gözden kaçırıldığı anlaşılmaktadır. Haddizatında bir nüshanın eksikleri diğerinden tamamlandığında sayının elli bir olduğu görülecektir. Bunu aşağıda verilen tablodan hareketle tespit etmemiz de mümkündür.

Elmalı nüshasında Ebû Hanîfe kıraatlerinin illetlerine ilaveten, aynı kıraati okuyan diğer bazı ulema da zikredilmektedir. Ebû Hanîfe'den nakledilen farlılıkları genel olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlardan büyük bir çoğunluğu lehçe ve/ya bölgeye taalluk eden fonetikle (ses bilimle) alakalı farklılıklardır. Haliyle bunlar rivayet sahibinin diksiyonuna özgü farklılıklardır ve bunların anlam üzerinde herhangi bir tesiri yoktur. Diğer bir kısım farklılıklar ise Arap dilinin cümle ve kelime yapısıyla ilgili sarfî ve/ya nahvî özelliktedir. Anlamı etkileme düzeyi farklılık arz etse de Ebû Hanîfe rivayetlerinde bu kategoriye girecek okumalar da mevcuttur.[40]

d. Metodumuz

Ebü'l-Fazl el-Huzâî'nin risalesini istifadeye sunarken, yazma bir metnin mevcut nüshalarına dayanarak müellifin kaleminden çıkmış haline ulaşmaya çalışma ya da nüshaların birbirleriyle mukayese edilerek ortak bir metin oluşturma şeklinde bir tahkik metodu benimsemedik. Her iki nüshanın sayfa sayılarının az olması ve özellikle Diyarbakır nüshasının gayet muhtasar bir mahiyet arz etmesi sebebiyle iki nüshayı da art arda aynen yazdık ki böylece okuyucu iki farklı nüshayı münferit bir şekilde görme imkânı bulsun.

Elmalı nüshasında yer alan her bir rivayetin geçtiği sure ve ayeti dipnotta mus-

[40] Bu tür farklılıklarla ilgili değerlendirmeler için bk. Tok, *Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, s. 122-131; Öge, "Kıra'âtu Ebî Hanîfeti'n-Nûman", s. 16-26.

haflarda yer alan formunu da yazdığımız için Diyarbakır nüshasında aynen yer alan rivayetlerde bunları tekrar etme gereği duymadık. Elmalı nüshasının giriş kısmı eksik olduğu için Mısır'dan gönderilen metinle tamamladığımızı da ayrıca belirtelim. Nüshalardaki her bir rivayet numaralandırılmış, yine köşeli [ ] parantezlerin içindeki ifadelerin tamamı tarafımızca metne ilave edilmiştir. Kıraat farklılıkları ile ilgili bir metin olması hasebiyle gerekli görülen yerlerde hareke kullanılmıştır. Net bir mukayese sunması bakımından risaledeki kıraat rivayetleri ayrıca bir tablo haline getirilmiştir.

3. EBÛ HANÎFE'YE AİT KIRAATLERİN TABLOSU

Ebû Hanîfe'den kıraat nakleden sadece İmam Muhammed eş-Şeybânî değildir. Aynı şekilde Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî (ö. 204/819) ve İmam Ebû Yûsuf (ö. 182/798) gibi bazı talebeleri de nakilde bulunmaktadır.[41] Çalışmamızda yer verdiğimiz risâlede kıraatlerin tamamına yakını İmam Muhammed eş-Şeybânî tarafından nakledilen farklılıklar iken, el-Biskrî'nin *el-Kâmil* adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin bir diğer öğrencisi olan Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî kanalıyla gelen rivayetlerine yer verilmektedir.[42]

Bu başlık altında Ebû Hanîfe'den nakledilen kıraat birikimini üç sütundan oluşan bir tablo şeklinde sunmaktayız. İlk sütunda Elmalı nüshasında yer alan rivayetler, ikinci sütunda Diyarbakır nüshasındaki rivayetler, üçüncü sütunda ise el-Hüzelî'nin *el-Kâmil* adlı eserinde yer alan ve Hasan b. Ziyâd el-Lü'lüî kanalıyla gelen rivayetler yer almaktadır. Bu sütundaki parantez içi sayılar *el-Kâmil fi'l-kırâât*[43] adlı eserdeki sayfa numaralarını göstermektedir. Böylece kaynaklarda yer alan Ebû Hanîfe'ye ait kıraat rivayetlerinin eksik ve fazla olan yönleri görülecek ve bu tablo bizlere bir mukayese imkânı sunacaktır. Tabloda aynı satırda boş olan alan, ilgili nüshada kıraatin zikredilmediği anlamına gelmektedir. Ayrıca rivayetin sure ve ayet numarası da her satıra ilave edilmiştir.

الهذلي البسكري el-Kâmil	**أبو الفضل الخزاعي** Diyarbakır Nüshası	**أبو الفضل الخزاعي** Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ (478)	مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ	مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ	1. الفاتحة 4/1

---

[41] Huzâî, *İhtiyârâtü min kırââti Ebî Hanîfe*, Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütüphanesi, nu: 487, vr. 54/b; Hüzeli, *el-Kâmil*, s. 292; İbnü'l-Cezerî, *Ğâye*, I, 194; II, 104.

[42] Hüzelî'nin eserindeki ifade aynen şöyledir:
اختيار أبي حنيفة رواية **الحسن بن زياد اللؤلؤي** أخبرنا أبو الْمُظَفَّر عبد الله بْن شَبِيبٍ عن الْخُزَاعِيّ عن الْمُطَّوِّعِيّ عن عبد الله بن سليمان عن عمر بن شبة النميري عن محمد بن الحسن بن زياد عن أبيه قال: سمعت أبا حنيفة يقرأ بهذه الأحرف، وقرأت عليه فقلت له: على من قرأت؟ قال: على الْأَعْمَش بإسناده وعلى عَاصِم بإسناده وعلى ابن أبي ليلة عبد الرحمن بإسناده إلى رسول الله - صلى الله عليه وسلم
Hüzelî, *el-Kâmil*, s. 292. Hüzelî'nin mezkûr eserindeki Ebû Hanîfe kıraatlerinin bir araya getirildiği bir antoloji çalışması için bk. Damra, Tevfîk İbrahim, *en-Nüketü'l-latîfe fî kırâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe –min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lüî min tariki kitâbi'l-kâmil–*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014.

[43] Kullandığımız baskı için kaynakçaya bakılabilir.

Sure ve Ayet No	أبو الفضل الخزاعي Elmalı Nüshası	أبو الفضل الخزاعي Diyarbakır Nüshası	الهذلي البسكري el-Kâmil
2. البقرة 11/2	إِذَا قِيلَ لَهُمْ، بالإشمام	قِيلَ، وبابه بالإشمام	قِيلَ، وَجِيئَ، وَغِيضَ، وَحِيلَ، وَسِيقَ، سِيءَ، سِيئَتْ، بالإشمام (480)
3. البقرة 14/2	وَإِذَا لاَقَوُا الَّذِينَ	وَإِذَا لاَقَوُا الَّذِينَ	لاَقَوُا الَّذِينَ، بزيادة ألف وفتح القاف (481)
4. البقرة 70/2	إِنَّ الْبَوَاقِرَ تَشَّابَهُ عَلَيْنَا	إِنَّ الْبَوَاقِرَ تَشَّابَهُ عَلَيْنَا	
5. البقرة 124/2	وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمُ رَبَّهُ		وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمُ رَبَّهُ (491)
6. البقرة 205/2			وَيَهْلَكُ الْحَرْثُ وَالنَّسْلُ (502)
7. البقرة 246/2	يُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ	نُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ	
8. البقرة 283/2	الَّذِي اوتُمِنَ، بشمّ الهمزة الضّمَّ	الَّذِي اوتُمِنَ، بإشمام الهمزة	
9. آل عمران 18/3	قَيِّمًا	قَيِّمًا	قَيِّمًا (514)
10. آل عمران 91/3	مِلْءُ لَرْضِ، بترك الهمزة من الأرض	مِلْءُ، بالهمزة، لَرْضِ، بغير همز	مِلْءُ لَرْضِ، بالنقل (378)
11. آل عمران 119/3			لاَقَوْكُمْ قَالُوا (481)
12. آل عمران 158/3			مِتُّمْ، بكسر الميم (521)
13. آل عمران 178/3			إِنَّمَا نُمْلِي، بهمزة مكسورة (379)
14. آل عمران 180/3	مِيرَاثُ، بكسر الراء	مِيرَاثُ، بالإمالة	مِيرَاثُ، بالإمالة (338)
15. آل عمران 187/3		لَيُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْتُمُونَهُ، بالياء فيهما	
16. النساء 73/4	كَأَنْ لَمْ تَكُنْ	كَأَنْ لَمْ تَكُنْ، بالتاء	
17. النساء 117/4	أُنُثًا	أُنُثًا، بضم الهمز والنون	أُنُثًا (379)
18. الأنعام 90/6	فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهِ، بكسر الهاء	فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهِى	
19. الأنعام 104/6	وَمَنْ أُعْمِيَ فَعَلَيْهَا	وَمَنْ أُعْمِيَ فَعَلَيْهَا	أُعْمِيَ (381)
20. الأنعام 158/6	لَا تَنْفَعُ نَفْسًا أو نَفْسٌ	لَا تَنْفَعُ نَفْسٌ إِيمَانَهَا	لَا تَنْفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا (550)
21. الأنعام 160/6	فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَالُهَا	فَلَهُ عَشْرٌ أَمْثَالُهَا	عَشْرٌ أَمْثَالُهَا (550)
22. الأعراف 10/7	مَعَائِش	مَعَائِش	مَعَائِش بالهمز (382)
23. الأعراف 57/7			نَشْرًا، بنون مفتوحة (553)
24. الأعراف 188/7	مَسَّنِى السُّوء، بسكون الياء	مَسَّنِى السُّوء	
25. الأنفال 15/8			لاَقَيْتُمُ الَّذِينَ (481)
26. التوبة 123/9	غُلْظَةً أو غَلْظَةً	غَلْظَةً، بفتح الغين	
27. يونس 10/10	أَنَّ الْحَمْدَ لِلهِ	أَنَّ الْحَمْدَ لِلهِ	أَنَّ الْحَمْدَ (566)
28. يونس 35/10			يَهَدِّى، بفتح الهاء (568)
29. يونس92/10	فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ/نُنَحِّيكَ بِأَبْدَانِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً	فَالْيَوْمَ نُنَحِّيكَ بِأَبْدَانِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً	نُنَحِّيكَ بِأَبْدَانِكَ، بالحاء والجمع (569)
30. يوسف 11/12	مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا، بالإدْغام من	لَا تَأْمَنَّا، بالإشمام	

الهذلي البسكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزاعي Diyarbakır Nüshası	أبو الفضل الخزاعي Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
		غير إشمام	
قَد شَّعَفَهَا، بالعين والإدغام (576، 340)	قَدْ شَعَفَهَا	قَدْ شَعَفَهَا، بالعين	31. يوسف 30/12
	تُرْزَقَانُهُ	لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانُهُ	32. يوسف 37/12
صُوَاغَ الْمَلِكِ، بالغين (576)		صُوَاغَ الْمَلِكِ، بالغين	33. يوسف 72/12
الرِّيحَ (494)			34. الحجر 22/15
لَمُنْجُوهُمْ (542)			35. الحجر 59/15
وَلَقَد صَّرَّفْنَا، بإدغام دال في الصاد (340)			36. الإسراء 41/17
يَوْمَ يَدْعُوا، بالياء (588)	يَوْمَ يَدْعُوا، بالياء	يَوْمَ يَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ	37. الإسراء 71/17
	كَبُرَتْ كَلِمَةٌ، بالرفع		38. الكهف 5/18
	أَضَاعُوا الصَّلَوَات، على الجمع		39. مريم 59/19
	طَهْ	طَهْ	40. طه 1/20
	نَخِيلُ، بالنون وفتحها وكسر الخاء	نَخِيلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ	41. طه 66/20
أَنْ نَقْضِىَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ (600)	الْمَالِكُ الْحَقُّ وَلَاتَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِىَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ	الْمَالِكُ الْحَقُّ وَلَاتَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِىَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ	42. طه 114/20
	زَهَرَةَ	زَهَرَةَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا	43. طه 131/20
وَيَقِرَّ، بالياء ونصب الراء (603)	وَنُقِرَّ، بنصب الراء	وَنُقِرَّ	44. الحج 5/22
		ثُمَّ نُخْرِجَكُمْ	45. الحج 5/22
	اللهُ نَوَّرَ السَّموَاتِ والأَرْضَ		46. النور 35/24
	وَيُخلَدْ	وَيُخلَدُ فِيهِ مُهَانًا	47. الفرقان 69/25
لَنُنْجِيَنَّهُ (542)			48. العنكبوت 32/29
مُنْجُوكَ (542)			49. العنكبوت 33/29
بِمَا أَتَيْتَهُنَّ، بحذف الألف (398)	بِمَا أَتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ	بِمَا أَتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ	50. الأحزاب 51/33
وَيَتُوبُ اللهُ، بضم الباء (621)	وَيَتُوبُ اللهُ	وَيَتُوبُ اللهُ	51. الأحزاب 73/33
إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمؤَا (624)	إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمؤَا	إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمؤَا	52. الفاطر 28/35
فَاَعْشَيْنَاهُمْ، بالعين (624)	فَاَعْشَيْنَاهُمْ	فَاَعْشَيْنَاهُمْ	53. يس 9/36
	يُدْخَلُونَ	أُولٰئِكَ يُدْخَلُونَ الْجَنَّةَ	54. المؤمن 40/40
وَلَا تَمْلِكُ الَّذِينَ، بالتاء (635)	وَلَا تَمْلِكُ الَّذِينَ	وَلَا تَمْلِكُ الَّذِينَ	55. الزخرف 86/43
غِشَوَةً (636)			56. الجاثية 23/45
لَاقَيْتُمُ الَّذِينَ (481)			57. محمد 4/47
	وَفِي السَّمَاءِ أَرْزَاقُكُمْ، على الجمع		58. الذاريات 22/51
	وَوَقَّيْنَا أو وَوَقَيْنَا		59. الطور 27/52
مِيرَاثُ، بالإمالة الراء والألف (338)			60. الحديد 10/57

الهذلي البسكري el-Kâmil	أبو الفضل الخزاعي Diyarbakır Nüshası	أبو الفضل الخزاعي Elmalı Nüshası	Sure ve Ayet No
	عَرَّفَ أو عَرَفَ		61. التحريم 3/66
غَدِقًا، بكسر الدال (652)	مَاءً غَدِقًا	مَاءً غَدِقًا	62. الجن 16/72
يَرْمِيهِمْ، بالياء (663)	يَرْمِيهِمْ	يَرْمِيهِمْ	63. الفيل 4/105
مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ (663)	مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ	مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ	64. الفلق 2/113
مَالِكِ النَّاسِ، بزيادة الألف (478)		مَالِكِ النَّاسِ	65. الناس 2/114

4. RİSALE

a. Elmalı Nüshası

[بسم الله الرحمن الرحيم]

[قال] القاسم الصيرفي في كتابه: انا[أَنْبَأَنا] القاضي أبو القاسم علي بن المحسن التنوخي إجازة: قرأت على أبي الفضل محمد بن جعفر بن محمد الخزاعي يوم الأحد لأربع خلون من شوال سنة أربع وثمانين وثلاثمائة قال: الحمد لله[44]

[41/أ] وحده، وصلَّي الله على سيّدنا محمد النَّبيّ وآله وسلَّم وبعد، فإنَّك سألتَنى أسعدك الله أن أُصنِّف لك قراءة أبي حنيفة النعمان بن ثابت الإمام رحمه الله تعالى وأذكر لك جميع ما رُوِيَ عنه من الحروف بشرح أصل كل حرف وتلخيص فروعه واختلاف العلماء فيه؛ فأجبتك إلى ذٰلك إيثارًا للْإحتساب ورغبةً في التوّاب. ولقد بلغني عن بعض من ينسب نفسه إلى العلم ثم يَتَرَفَّلُ[45] في جهله ولا يتحاشى ولا يدع ذكر السّلف ومن أطبقت الأمَّة على مدحه وتفريطه وذكر أَنّ أبا حنيفةَ لم يحفظ كتاب الله تعالى، وكذب في روايته وأثم في حكايته.

ولقد سمعت خالي أبا العبّاس أحمد بن محمَّد يقول: سمعت أبي يحكي عن محمَّد بن الحسن الشيباني الفقيه قال: كان أبو حنيفة رحمه الله تعالى يختم في شهر رمضان ستّين ختمة؛ ختمة باللّيل وختمة بالنهار، وهٰكذا روى يونس عن الشافعي رحمه الله تعالى ولم يبق على جديد الأرض فقيه مقدّم وإمام معظّم إلا وهو معترِف بفضلهما، مطْنِب في صفتهما رضي الله تعالى عنهما.

أخبرنا أبو بكر أحمد بن إسمٰعيل بجرجان أنبأ أحمد بن محمّد الأصمّ أنبأ أبو إبراهيم الترجماني عن سعيد بن سعد الجرجاني عن عبد الله بن عبَّاس [42/ب] رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلَّى الله عليه وسلَّم "أَشْرَافُ أُمَّتِي حَمَلَةُ الْقُرْآنِ وَأَصْحَابُ اللَّيْلِ"[46] وهٰذا الشيخ الَّذي يروى عنه وهو أحمد بن محمَّد إبراهيم الإسمٰعيلي الحافظ صاحب الصحيح.

---

44 هذه الفقرة مقطوعة من النسخة ألمالي
45 في هامش: ترفّل، لباس كيوب صالنمق، وانقولي
46 في هامش: عن نهشل أبي عبد الله القرشي عن الضحاك عن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما قال: قال رسول الله صلي الله عليه وسلم أشراف أمتي... الخ

وقد روى عن أبي حنيفة القراءة جماعة؛ منهم محمَّد بن الحسن، وأبو يوسف وغيرهما؛ وأنا ذاكر كل حرف بإسناده معلّلاً إلى أخر القرآن إن شاء الله تعالى.

قال[47] **أَبُو الْفَضْلِ مُحَمَّدُ بْنُ جَعْفَرَ الخزاعيُّ** قرأت على أبي الحسين أحمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن هٰرون بنِ جعفر بن عبد الله بن فاخر[48] أنبأ محمد بن الحسن الشّيباني قال: "صَلَّى بِنَا أَبُو حَنِيفَةَ رحمه الله تعالى فِي شَهْرِ رَمَضَانَ وَقَرَأَ حُرُوفًا إِخْتَارَهَا لِنَفْسِهِ مِنَ الْحُرُوفِ الَّتِى قَرَأَتْهَا الصَّحَابَةُ وَالتَّابِعُونَ رضي الله تعالى عنهم أجمعين"

فاتحة الكتاب

١- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمَّد بن الحسن "مَلَكَ يَوْمَ الدِّينِ"[49] على مثال "فَعَلَ" ونصب "الْيَوْمَ" وجعله مفعولا، وبه قرأ أبو حيوة شريح بن يزيد وغيرهُ. وقال أبو بكر بن مجاهد رحمه الله تعالى، وبه قرأ الحسن البصريّ ويحيى بن يعمر رحمهم الله تعالى.

سورة البقرة

٢- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد "إِذَا قِيلَ لَهُمْ"[50] بالإشمام وبه قرأ الكسائيّ [42/أ] ويعقوب الحضرميّ في رواية يونس عنه، والأصل فيه "قُوِلَ" بواو مكسورة؛ لأنَّه من "الْقَوْلِ"، عين الفعل منه واو، فاستثقلوا فيها الكسرة فنقلت إلى القاف فانقلبت الواو ياءً لانكسار القاف.

٣- وقرأ في رواية محمد "وَإِذَا لَاقَوُا الَّذِينَ"[51] بالألف على "فَاعَلُوا" وهي قراءة زيد بن عليّ رضي الله تعالى عنهما ويعقوب الحضرميّ واليمانيّ وغيرهم.

٤- وقرأ "إِنَّ الْبَوَاقِرَ تَشَّابَهُ عَلَيْنَا"[52] بالجمع والتثقيل وبه قرأ زيد بن عليّ، والأصل "تَتَشَابَهُ" ثم أدغمت التاء في الشين.

٥- وقرأ "فَلْيُؤَدِّ الَّذي اوتُمِنَ"[53] بشمِّ الهمزةِ الضمَّ وهو مذهب أبي عمْرٍو في الإدراج واختيار أبي جعفر بن القعقاع.

سورة آل عمران

٦- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في رواية محمد "مِلْءُ الارْضِ"[54] بترك الهمزة من "الأَرْضِ" وهي قراءة نافع في رواية وَرْش وقُنْبُلٍ عن بنِ كثير.

---

47 تبدأ الرسالة في نسخة ديار بكر من هذا القول.

48 قال أبو الفضل محمّد بن جعفر الخزاعي حدَّثني أبو الحسين أحمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن هارون قال حدَّثني أبو جعفر محمد بن جماذ بن ماهان كدباغ عن أبي جعفر عبد الله بن فاخر قال حدثني محمد بن الحسن الفقيه قال صَلَّي بنا...الخ

49 ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ (سورة الفاتحة، 4/1)

50 ﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾ (سورة البقرة، 11/2)

51 ﴿وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا﴾ (سورة البقرة، 14/2)

52 ﴿إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا﴾ (سورة البقرة، 70/2)

53 ﴿فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ أَمَانَتَهُ﴾ (سورة البقرة، 283/2)

54 ﴿فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا وَلَوْ افْتَدَى بِهِ﴾ (سورة آل عمران، 91/3)

٧- وقال أبو زُهَيْر عن عبد الرّحْمٰن ابن معْبَدِ الدَّوْسِي سمعتُ أبا حنيفة رحمه الله تعالى يقول ويقرأ "وَأُولُوا الْعِلْمِ قَيِّمًا بِالْقِسْطِ"[55] بتشديد الياء بغير الألف وهي قراءة علقمة نحو قوله "دِيْنًا قَيِّمًا"[56] وقال أحمد بن يحيى النحوي "اَلْقَيِّمُ" مثل "الْجَيِّدُ" ويقال هي في قراءة عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

٨- وقرأ في رواية محمد بن الحسن "وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ [43/ب] وَالْاَرْضِ"[57] بكسر الرّاء، وقُرِءَتْ على بعضهم لوَرْشٍ عن نَافِعٍ نحو ذٰلك، ورُوِيَ عنه الرّاء بين اللّفظَيْنِ، يريد بين الإمالة وعدمها كما يقال بَيْنَ بَيْنَ.

سورة النّساء

٩- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى في روايةِ محمد [بن] الحسن "كَاَنْ لَمْ تَكُنْ"[58] بالتّاء بتأنيث "المَودّة"؛ وبه قرأ ابن كثير ويعقوب الحضرميّ في رواية وَرْش عنه وحَفْص عن عَاصِم، وبه قُرأَتْ في طريق عبد الوارث عن أبي عَمْرو.

١٠- وقرأ "إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ اِلَّا أُنُثًا"[59] وهيَ قراءة عبد الله بن عبَّاس رضي الله تعالى عنهما.

سورة الأنعام[60]

١١- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد بن الحسن "فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهِ"[61] بكسر الهاء، وهي قراءة بن عامر في رواية ابن ذكوان وقد احتجَّ أبو عليّ الفارسيّ بهٰذه القراءة بأنَّها كناية عن مصدر، كأنَّه قال "إِقْتَدِهِ إِقْتِدَاء" ثم كنى عن الإقتداء بكسر الهاء، وهٰذه حجّة جيّدة له، لأنَّه إذا أزالها عن هاء السكت صارت بمنزلة الكنانات وجاز كسرها.

١٢- وقال أبو نهير الدّوسيُّ سمعتُ أبا حنيفة قرأ "مَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أُعْمِيَ فَعَلَيْهَا"[62]

١٣- وقرأ في رواية محمد "لَا تَنْفَعُ نَفْسًا"[63] بالتّاءِ، وروي عنه "نَفْسٌ" بالرّفع، قال أبو الفضل: وهو ضعيف.[43/أ]

١٤- وقرأ في رواية محمد بن الحسن "فَلَهُ عَشْرٌ" مُنوَّن "أَمْثَالُهَا"[64] رفع، جعل اللّام من صفة العشر، وبه قُرِأت من طريق يعقوب الحضرمي وغيره.

سورة الأعراف

55﴿وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ﴾ (سورة آل عمران، 18/3)
56﴿دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا﴾ (سورة الأنعام، 161/6)
57﴿وَلِلَّهِ مِيرَاثُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (سورة آل عمران، 180/3)
58سورة النساء، 73/4
59﴿إِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا إِنَاثًا﴾ (سورة النساء، 117/4)
60 في هامش: سورة المائدة والأنعام
61﴿فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهْ﴾ (سورة الأنعام، 90/6)
62﴿فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا﴾ (سورة الأنعام، 104/6)
63﴿لَا يَنفَعُ نَفْسًا إِيمَانُهَا﴾ (سورة الأنعام، 158/6)
64﴿مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا﴾ (سورة الأنعام، 160/6)

١٥- وقرأ في رواية محمد "مَعَائِش"[65] بالهمزة والمدّ وهي قراءة الأعرج ونافع في رواية خارجة عنه، وقال المازنيّ: الهمز خطأ، لأنّ الأصْل من "الْعَيْشِ"؛ ومن همز "مَعَايِشَ" فعلى اللفظ مثل "رَسَائِلَ".

١٦- وقرأ "مَسَّنِى السُّوء"[66] بسكون الياء وقد روِي عن سليم.

سورة الأنفال والتوبة

١٧- وقرأ في روايةِ محمد بن الحسن "وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غُلْظَةً"[67] بضمّ الغين وهي قراءة المفضّل عن عاصم؛ روي عن أبي عمْرو بن العلاء، قال: يقال غِلْظَةً وَغَلْظَةً وَغُلْظَةً.

سورة يونس

١٨- وقرأ في رواية محمد "وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنَّ الْحَمْدَ لِلّٰهِ رَبَّ الْعَالَمِينَ"[68] بفتح النون وتشديدها ونصب الدّال، ويُرْوَى عن يعقوب الحضرميّ في رواية المنهال ابن شاذان.

١٩- وقرأ أيضا "فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِأَبْدَانِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلَقَكَ آيَةً"[69] بالخاء والقاف وفتح اللّام؛ وقُرِئتْ "نُنَحِّيكَ" وهي قراءة اليزيدي وغيره.

سورة يوسف

٢٠- وقرأ أبو حنيفة في رواية محمد "مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا"[70] بالإدغام [44/ب] من غير إشمام وهٰكذا قُرِأَتْ من طريق أبي عوْنِ الواسطي عن الحُلْواني عن قالونَ عن نافع وهي قراءة أبي جعفر يزيد بن القعقاع وأبي عُبَيْد القسيم بن سلّام، قال أبو الفضل: الإدغام وترْك الإشمام هو القياس لأنّ سُؤْل ما يدغَم أن يكون ساكنا. وقال أبو عُبَيْد: لابدّ من الإشمام وهٰذَا مردود عند النحويّين.

٢١- وقال أبو يوسف: قال لي أبو حنيفة كيف يقرأ "لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ"[71] قلت "تُرْزَقَانِهِ" بكسر النون؛ قال لا إنّما هو "تُرْزَقَانُهُ" بضمّ النون، قال أبو الفضل: وما علمت له من قراءته متابعا.

٢٢- وقرأ بإسناد محمّد "قَدْ شَعَفَهَا"[72] بالعين وهي قراءة أبي رجاء وابن محيصن والشعبي وقتادة وهٰذا كما يقال فُلان مشعوف بذٰلك أي قد وَلِعَ به.

٢٣- وقرأ "نَفْقِدُ صُوَاغَ الْمَلِكِ"[73] بالغين وبه قرأ أبو رجاء وقد روي أيضا عن أبي الأشهب "صِوَاغ و صَوَاغ" بالكسر والفتح، وإلى

65﴿وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ﴾ (سورة الأعراف، 10/7)
66﴿وَمَا مَسَّنِيَ السُّوءُ﴾ (سورة الأعراف، 188/7)
67﴿وَلْيَجِدُوا فِيكُمْ غِلْظَةً﴾ (سورة التوبة، 123/9)
68﴿وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (سورة يونس، 10/10)
69﴿فَالْيَوْمَ نُنَجِّيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ لِمَنْ خَلْفَكَ آيَةً﴾ (سورة يونس، 92/10)
70سورة يوسف، 11/12
71﴿قَالَ لَا يَأْتِيكُمَا طَعَامٌ تُرْزَقَانِهِ﴾ (سورة يوسف، 37/12)
72﴿قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا﴾ (سورة يوسف، 30/12)
73﴿قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ﴾ (سورة يوسف، 72/12)

سورة بني إسرائيل

٢٤– قرأ في رواية محمد "يَوْمَ يَدْعُوا كُلَّ أنَاسٍ بِإمَامِهِمْ"[74] بالياء وهي قراءة مجاهد والحسن البصريّ في حكاية ابن مجاهد عنه "يَوْمَ يُدْعَى" بضمّ الياء وفتح العين، "كُلُّ" رفع على تأويل الجمع،

إلى **سورة طٰهٰ**

٢٥– قرأ [44/أ] أبو حنيفة في رواية محمد "طَهْ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ"[75] بفتح الطّاء وسكون الهاء، وهي قراءة عكرمة وقال عبد الله بن خالويْه وقرأ الحسن بسكون الهاء وفسَّره يا رجل، وقال أبو إسحٰق الزّجّاج من قراءة "طٰهْ" فالأصل عنده طاء فأبدلت من الهمزة هاء كما يقال "إيَّاكَ" وَ"هِيَّاكَ" وَ"هَرَقْت الْمَاءَ وَأَرَقْتهُ".

٢٦– وقال أبو زهيْر: صلَّيتُ خلف أبي حنيفة رحمه الله تعالى فقرأ "تَخِيلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ"[76] وَمَا عَلِمْتُ لَهُ مُتَابِعًا.

٢٧– وقرأ "زَهَرَةَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا"[77] بفتح الهاء وبه قال أبو الحاتم السجستاني، قرأ طلحة وعيسى بن عمر وهي قراءة يعقوب الحضرمي.

٢٨– وقال أبو زهير: سمعتُ أبا حنيفة يقرأ "فَتَعَالَى اللهُ الْمَالِكُ الْحَقُّ وَلَاتَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَقْضِىَ إِلَيْكَ وَحْيَهُ"[78] بالنون وفتحِ الياء على التعظيم "وَحْيَهُ" بفتحِ الياء، وبه قرأ يعقوب وبكر بن حبيب وعاصم الجحدري.

سورة الحج

٢٩– قرأ أبو حنيفة في رواية محمد "لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرَّ"[79] بفتح الرّاء، وبه قرأت من طريق المفضّل عن عاصم؛

٣٠– وزاد "ثُمَّ نُخْرِجَكُمْ"[80] نصبا، فمن نصب فعلى إضمار "أَنْ"، قال أبو حاتم: النّصب على العطف، وإلى

سورة الفرقان

٣١– قرأ [45/ب] أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد "وَيُخلَدُ فِيهِ مُهَانًا"[81] بضمّ الياء وفتح اللّام وضمّ الدّال، قطعه من الأوّل وجعله إبتداء، وهٰكذا روى هارون –راوى عاصم– عن أبي عمرو وعن عاصم،[82] وبه قُرأَتْ على الكسائي عن أبي بكر عن عاصم، وإلى

74﴿يَوْمَ نَدْعُو كُلَّ أُنَاسٍ بِإِمَامِهِمْ﴾ (سورة الإسراء، 71/17)
75﴿ طٰهٰ﴾ (سورة طه، 2-1/20)
76﴿يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا تَسْعَى﴾ (سورة طه، 66/20)
77﴿زَهْرَةَ الْحَيَاةِ الدُّنيَا﴾ (سورة طه، 131/20)
78﴿فَتَعَالَى اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْآنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضَى إِلَيْكَ وَحْيُهُ﴾ (سورة طه، 114/20)
79﴿لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِي الْأَرْحَامِ﴾ (سورة الحج، 5/22)
80﴿ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا﴾ (سورة الحج، 5/22)
81﴿وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَانًا﴾ (سورة الفرقان، 69/25)
82 في هامش: وهكذا روي عن أبي عمرو

سورة الأحزاب

٣٢- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى بإسناد محمد "وَيَتُوبُ اللهُ عَلَي الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ"[83] برفع الباء وهي قراءة الحسن ابن علي وأنس بن مالك رضي الله تعالى عنهم فيما ذكر ابن مجاهد في جامعه، وبه قرأ الحسن قطعه من الأوّل وجعله إبتداء أي يَتُوبُ اللهُ تَعَالَى عليهم بكل حال.

٣٣- وقرأ "بِمَا أَتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ"[84] مقصورة الهمزة، قال أبو الفضل: فما علمت له في قراءته متابعا، وإلى

سورة يٰس

٣٤- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى في رواية محمد "فَأَعْشَيْنَاهُمْ"[85] بالعين غير معجمة وهي قراءة عبد الله بن عبّاس رضي الله تعالى عنهما فيما رواه شهر بن حوشب عنه، وكذٰلك قرأها يزيد بن المهلب؛ وإلى

سورة المؤمن

٣٥- قرأ أبو حنيفة رحمه الله تعالى برواية محمد "أُولَئِكَ يُدْخَلُونَ الْجَنَّةَ"[86] بضمّ الياء وفتح الخاء، وهي قراءة [45/أ] ابن كثير وأبي عَمْرو وأبي بكر وهٰكذا رواه أبو زهير عن أبي حنيفة مثل ما رواه محمد؛ وإلى

سورة الزّخرف

٣٦- قرأ أبو حنيفة رحم الله تعالى بإسناد محمد "وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ"[87] بالتاء؛ وهٰكذا روى إبراهيم بن اليزيدي عن أبيه عن أبي عمْرو؛ وإلى

سورة الجنّ

٣٧- قرأ أبو حنيفة بإسناد محمد "فَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدِقًا"[88] بكسر الدال، وقد رواها عمرو بن خالد عن عاصم كمثل.

سورة الفيل

٣٨- قرأ أبو حنيفة بإسناد محمد "طَيْرًا أَبَابِيلَ يَرْمِيهِمْ"[89] بالياء، وروى عمرو بن شيبة قال ذكر لنا أنّ أبا حنيفة قرأ "يَرْمِيهِمْ" بالياء، وتأويله إنّ الله تعالى يرميهم، جعل العمل إلى الله تعالى؛ وعن أبي زهير قال: صلَّيتُ خلف أبي حنيفة رحم الله تعالى فقرأ "طَيْرًا اَبَابِيلَ يَرْمِيهِمْ" بالياء. قال أبو الفضل وهي قراءة يحيى بن يعمر رواه عبد المؤمن عنه وقال يرميهم الّذي أرسل إليهم؛ وإلى

سورة الفلق

---

83 ﴿وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ﴾ (سورة الأحزاب، 73/33)
84 ﴿وَيَرْضَوْنَ بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ﴾ (سورة الأحزاب، 51/33)
85 ﴿فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ﴾ (سورة يس، 9/36)
86 ﴿فَأُولَئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ﴾ (سورة المؤمن، 40/40)
87 ﴿وَلَا يَمْلِكُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ﴾ (سورة الزخرف، 86/43)
88 ﴿لَأَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا﴾ (سورة الجن، 16/72)
89 ﴿وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا أَبَابِيلَ، تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ﴾ (سورة الفيل، 4-3/105)

٣٩- قرأ أبو حنيفة رحم الله بإسناد محمد "مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ"[90] وهي قراءة عمرو بن فائد وموسى الأسواري.

٤٠- في غير هٰذه النسخة "وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمُ" [46/أ] بالرفع "رَبَّهُ"[91] بالنصب على معنى سأل ودعى؛

٤١- وروى ابن فاخر عن محمد "إِبْعَثْ لَنَا مَلِكًا يُقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللهِ"[92] بالياء وضمّ اللّام، وهي قراءة ابن عبّاس رضي الله عنه.

٤٢- "إِنَّمَا يَخْشَى اللهُ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءَ"[93] بالنّصب على معنى يعلم الله تعالى؛ "فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا"[94] يعنى فَعَلِمْنَا.

٤٣- "مَالِكِ النَّاسِ"[95] بالألف، وهي قراءة عمر بن الخطّاب رضي الله عنه وأبي البَرَهْسَم والحسن والزهيري [تمت]

قلتُ: وأورد أيضا قراءة أبي حنيفة والشّافعي الإمامُ البارعُ المقرى أبو القاسم يوسف بن عليّ بن جُبارة الهُذَلي البِسْكِرِي في كتابه المعروف بـ"الكامل في القراءات" وقد ضمن هٰذا الكتاب خمسين قراءة بألفين ومائتين وسبعين طريقا، وقال: "زيَّنتُ الكتاب بقراءة إمامي الدّنيا أبي حنيفة والشّافعي رضي الله تعالى عنهما"؛ وقال رحمه الله: "خرجتُ من بِسْكِرَةَ وهي وسط المغرب حتّى وصلتُ إلى أُوش وهي وسط المشرق مع ما زرتُ ودخلتُ من البلدان يمينا وشمالًا وسهلًا وجبلًا ولم أستنكف أن أقرأ على أحد صغير أو كبير، ذكر أو أنثى أقتبس منهم ثلاثا وأربعين سنة في السفر مع الجوع والفقر ليلًا ونهارًا، فأقل ما قرأتُ في بلد على خمسة أو على ستة [46/أ] بل على عشرين أو أكثر مع جمعهم لي في كل ختم روايات وطرقا حتى جمعت هٰذا الكتاب."

وكان [الْبِسْكِرِي] ضريرا رحم، أملأ هٰذا الكتاب عن حفظه، وقد أجازني[96] هٰذا الكتاب الإمامُ الحافظ صدر الحفّاظ أبو العلاء الحسن بن أحمد بن الحسن العطّار الهَمَداني بها، قال [الهمداني]: قرأتُ هٰذا الكتاب من أوّله إلى أخره على المقرى أبي العِزّ الواسطي، قال [الواسطي]: قرأتُه على مصنّفه البِسْكِرِي، هٰذا حين دخل بغداد رحم الله تعالى.

ولقد همَمْتُ أن أروي أيضا قراءة أبي حنيفة من هٰذه الرواية إلا أني تركتُها خشية التطويل، واقتنعتُ بهٰذه الرواية رحمَنا اللهُ تعالَى معهم.

قال كاتبُه: كتبتُ هٰذه النّسخة من نسخة أول ورقة منها وقابلتها بتلك النسخة بنفسى

90﴿مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ﴾ (سورة الفلق، 2/113)
91﴿وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ﴾ (سورة البقرة، 124/2)
92﴿إِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ (سورة البقرة، 246/2)
93﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾ (سورة الفاطر، 28/35)
94سورة الكهف، 80/18
95﴿مَلِكِ النَّاسِ﴾ (سورة الناس، 2/114)
96 في هامش: أَجَازَ لِي

b. Diyarbakır Nüshası

[54/ب]إختيارات من قراءات أبو حنيفة رحمة الله عليه

قَالَ أَبُو الْفَضْلِ الخزاعي حَدَّثَنِي أَبُو الْحُسَيْن أحمد بن محمد بن الحسن بن محمد بن هارون قال حدَّثني أبو جعفر محمد بن جماذ بن ماهان كدباغ عن أبي جعفر عبد الله بن فاخر قال حدثني محمد بن الحسن الفقيه رحمة الله عليه قال: صَلَّى بنا أبو حنيفة رحمة الله عليه في شهر رمضان فقرأ حروفا إختيارها لنفسه عن الحروف الذي قرأ بهن الصحابة والتابعون رحمة الله عليهم أجمعين.

وروى عن أبي حنيفة القراءة محمد بن الحسن الفقيه وأبو يوسف القاضي وعبد الرحمن بن معن الدوسي وأبو عبد الرحمن المدني المكي وغيرهم.

فاتحة الكتاب

1- "مَلَكَ" بفتح اللام والكاف فعلا ماضيا، "يَوْمَ الدِّينِ" بالنصب، طريق محمد بن الحسن الفقيه.

سورة البقرة

2- "قيل" وبابه بالإشمام. 3- "وإذا لاقوا الذين" بالألف على فاعلوا، وهي قراءة محمد بن السميفع. 4- "إِنَّ الْبَوَاقِرَ" بوزن فواعل، "تَشَّابَهُ عَلَيْنَا" بالتاء وتشديد الشين وضم الهاء. 5- "ونقاتلُ في سبيل الله" يرفع اللام. 6- "الذي اوتمن" بإشمام الهمزة.

سورة آل عمران

7- [54/أ]"قيِّمًا" بغير ألف وتشديد الياء، وهي قراءة علقمة. 8- "ملء" بالهمزة "لَرْضِ" بغير همز، كقراءة وَرْش. 9- "ولله مراث السموات" بكسر الراء يعنى كسرة الإمالة. 10- "لَيُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا يَكْتُمُونَهُ"[97] بالياء فيهما.

سورة النساء

11- "كأن لم تكن" بالتاء. 12- "إلا أُنُثا" بضم الهمزة والنون.

سورة الأنعام

13- "فَبِهُدِيهُمُ اقْتَدِهِى" كقراءة ابن عامر. 14- "ومن أُعْمِيَ فعليها" بإثبات الهمزة وضمه، في الحرفين وكسر الميم فيهما وفتح الياء. 15- "لا تَنْفَعُ" بالتاء "نفسٌ" بالرفع "إيمانَها" بنصب النون، وهي قراءة ابن سيرين وابن عمر. 16- "عَشْرٌ" منون "أَمْثَالُها" رفع، كقراءة يعقوب، جعل الأمثال من صفة العشرة.

[سورة] الأعراف

17- "ومعائش" بالمد والهمزة، كقراءة خارجة والأعرج. 18- "وَمَا مَسَّنِى السُّوء" [بسكون] الياء.

---

97 ﴿لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ﴾ (آل عمران، 187/3)

[سورة] التوبة

19- "غَلظة" بفتح الغين، وهي قراءة المفضل عن عاصم.

[سورة] يونس

20- "أنَّ الحمدَ لله" بفتح النون وتشديده، ونصب الدال كقراءة المنهال عن يعقوب. **21**- "فاليوم نُنَجِّيكَ" بالحاء وتشديده، "بأبدانك" على الجمع، "لتكون لمن خَلَقَكَ آية" بالقاف وفتح اللام، وهي قراءة أبي بن كعب.

[سورة] يوسف

22- "لا تأمنّا" بالإشمام. **23**- "ترزقانُه" بضم النون والهاء، برواية الشذاء عن أحمد بن حمدان عن أبي جماذ عن أحمد بن يزيد عن عبد الله بن صالح قال سمعت أبا يوسف صاحب أبي حنيفة قال: قال أبو حنيفة أنتم تلحنون في كتاب الله؛ قال: قلت وما هو؟ قال كيف تقرأ طعام ترزقانه؟ قلتُ ترزقانِهِ بكسر النون والهاء، قال إنما ترزقانُهُ بضم النون [55/ب] والهاء. **24**- "قد شعَفَها" بالعين غير معجمة.

[سورة] بني إسرائل

25- "يوم يدعوا" بالياء.

[سورة] الكهف

26- "كبرت كلمةٌ"[98] بالرفع، رواه الشذاء

[سورة] مريم

27- روى الخزاعيُّ عن المبارك عن أبي حنيفة "أضاعوا الصلوات"[99] على الجمع.

[سورة] طه

28- "طهْ" بفتح الطاء وسكون الهاء. **29**- روى الشذاء عنه "نَخِيل" بالنون وفتحها وكسر الخاء. **30**- وروى الشذاء "المالك الحق" بالألف، ورواه المطوعي كذلك. **31**- وروى الشذاء "من قبل أن نقضي إليك وحيه" كيعقوبَ. **32**- وروى مطوعي "زهرة" بفتح الهاء.

[سورة] الحج

33- روى محمد بن الحسن الفقيه رحمة الله عليه "وَنُقِرَّ فِي الْأَرْحَامِ" بنصب الراء.

[سورة] النور

34- قرأ أبو[100] حنيفة "الله نَوَّرَ السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ"[101] بفتح الواو وتشديدها.

98﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً﴾ (الكهف، 5/18)
99﴿أَضَاعُوا الصَّلَاةَ﴾ (مريم، 59/19)
100 في الأصل: أبي

[سورة] الفرقان

35- "وَيُخلَد" [55/أ] بضم الياء وفتح اللام وسكون الدال.

[سورة] الأحزاب

36- "بما أتيتهن كلهن" بقصر الهمزة. 37- "ويتوبُ الله" برفع الباء.

[سورة] فاطر

38- روى الخزاعي عن أبي حفص المقرء الطبري عن أبي حنيفة "إنما يخشى اللهُ" برفع الهاء "من عباده العلماءَ" والدليل "فخشينا أن يرهقهما" أي علمنا.

[سورة] يس

39- "فَأَعْشَيْنَاهُمْ" بالعين غير معجمة.

[سورة] المؤمن

40- روى الشذاء "يُدْخَلون" بضم الياء وفتح الخاء.

[سورة] الزخرف

41- "ولا تملك الذين يدعون من دونه" بالتاء، كقراءة علي ابن أبي طالب كرم الله وجهه.

[سورة] والذاريات

42- "وفي السماء أَرْزَاقُكُمْ"[102] بالألف على الجمع.

[سورة] والطور

43- "وَوَقَّيْنَا"[103] بتشديد القاف وروى الخزاعي بالتخفيف.

[سورة] التحريم

44- "عرَّف"[104] بتشديد الراء، وروى الشذاء بالتخفيف.

[سورة] الجن

45- "ماء غدِقا" بكسر الدال.

[سورة] الفيل

46- روى محمد بن الحسن "يَرْميهم بحجارة" بالياء ورواه المطوعي كذلك بالياء، ونصّ أبو حنيفة رحمة الله عليه على الياء، وقال أبو زهير: صليت خلف أبو حنيفة رحمة الله عليه فقرأ "أبابيل يرميهم" وهي

→→

101 ﴿اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (سورة النور، 35/24)

102 ﴿وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ﴾ (الذاريات، 22/51)

103 ﴿وَوَقَانَا عَذَابَ السَّمُومِ﴾ (الطور، 27/52)

104 ﴿عَرَّفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ﴾ (سورة التحريم، 3/66)

قراءة يحيى بن يعمر.

[سورة] الفلق

47- "مِنْ شَرِّ مَا [56/ب] خَلَقَ" منونا وبه قرأ عمر بن فايد وموسى الأسواني.

وقال أبو الفضل الخزاعي رحمة الله: وجملة الحروف التي إختارها أبو حنيفة رحمة الله فيما علمت إحدى وخمسون حرفا. وقال أبو نعيم: ولد أبو حنيفة سنة ثمانين وتوفي سنة خمسين ومائة وعاش سبعين سنة، وعن محمد بن عيسى الطباع قال أخبرني أبو يوسف قال: ختم أبو حنيفة رحمة الله عليه القرآن في شهر رمضان إحدى وستين ختما، ختم بالليل وختم بالنهار وختم في التراويح، اللهم ارزقني تلاوة القرآن بفضلك تمت.

SONUÇ

Çalışma neticesinde ulaştığımız sonuçları şu şekilde belirtmemiz mümkündür:

1. Ebû Hanîfe'nin kıraatlerine dair elimizdeki risale, sanıldığı gibi Ebü'l-Alâ el-Hemedânî'ye değil; aksine kendisinden yüz elli yılı aşkın bir süre önce vefat etmiş olan Ebü'l-Fazl el-Huzâî'ye aittir. Esasında Hemedânî'ye ait böyle bir eser de bulunmamaktadır.
2. Ebû Hanîfe'nin İmam Âsım kıraatini okuduğuna dair genel kabul, onun adıyla yan yana gelen diğer bazı kıraatlere karşı belli bir refleks oluşturduğu muhakkaktır. Bu sebeple Huzâî'nin Ebû Hanîfe kıraatlerine dair yukarıdaki seçkisinin kendi dönemi ve sonrasında tepkilere neden olduğu ve hatta müellifin bu sebeple itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı bir vakıadır.
3. Ebû Hanîfe'nin kıraatlerine dair yaklaşım biçimleri ondan nakledildiği ifade edilen kıraatlerin kendisine nispeti konusunda kesin bir hüküm vermeyi zorlaştırmaktaysa da bu rivayetler kaynaklarda belli bir gündem oluşturmaktadır. Esasında dönemin kıraat skalası dikkate alındığında İmam-ı Azam'ın sadece Âsım kıraatiyle kayıtlanmasının tekellüf olması da ihtimal dâhilindedir.

Kaynaklar

» Altıkulaç, Tayyar, "Ebü'l-Alâ el-Hemedânî", *DİA*, X, 286-287.

» ______, "Hüzeli", *DİA*, XIX, 69-70.

» Bağdâdî, Hatîb, *Tarîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşâr Avvâd, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2001.

» Birışık, Abdülhamit, "Kıraat", *DİA*, XXV, 426-433.

» Biskrî, Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali el-Hüzelî, *el-Kâmil fi'l-kırâât ve'l-erbe'îne'z-zâidete aleyhâ*, thk. Cemal b. es-Seyyid, Müessesetü Semâ, 1. bs. yy. 2007.

» Damra, Tevfîk İbrahim, *en-Nüketü'l-latîfe fî kırâeti'l-İmâm Ebî Hanîfe –min rivâyeti'l-Hasan b. Zeyyâd el-Lü'lüî min tariki kitâbi'l-kâmil–*, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Ammân 2014.

» Hacı Halîfe, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, thk. Şerafettin Yaltkaya, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1941.

» Halebî, Burhaneddin, *el-Keşfü'l-hasîs*, thk. Subhî es-Sâmirrâî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Bağdat 1984.
» Hanay, Necattin, "Kitâbü Zelleti'l-Kârî li'l-İmâm Ebi'l-Yusr el-Bezdevî: Dirâse ve Tahkîk", *AÜİFD*, Ankara, 57:1 (2016), ss. 1-56.
» Hindî, Abdülhafîz b. Muhammed Nûr b. Ömer, *el-İmâmü'l-Hüzelî ve menhecühû fî kitâbihi'l-kâmil fi'l-kırââti'l-hamsîn*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1429.https://www.yazmalar.gov.tr
» Huzâî, Muhammed b. Ca'fer b. Abdi'l-Kerîm, *el-Müntehâ fi'l-kırââti'l-hamsete 'aşera*, thk. Muhammed Şefaat Rabbânî, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medine 1995.
» İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, Beyrut 2002.
» İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, *el-Müntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1995.
» İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırââti'l-'aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Debbâ', Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ty.
» ______, *Ğâyetetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, edtr. G. Bergstraesser, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2006.
» İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir Arnavut, Mahmud Arnavut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1989.
» Kehhâle, Ömer Rıza *Mu'cemü'l-müellifin*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
» Kevserî, Muhammed Zâhid, *el-İmtâ' bi sîreti'l-imâmeyn el-Hasen b. Ziyâd ve sâhibuhu Muhammed b. Şucâ'*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriyye, Dâru's-Sa'âde, Kahire ty.
» ______, *Te'nîbü'l-Hatîb alâ mâ sâkahû fî tercümeti Ebî Hanîfete mine'l-ekâzîb*, nşr. el-Mektebetü'l-Ezheriye, Kahire 1990.
» Muhaysin, Muhammed Sâlim, *Mu'cemü huffâzi'l-Kur'ân abre't-târîh*, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1992.
» Öge, Ali, "Ebu'l-Alâ el-Hemedânî ve Kıra'âtu Ebî Hanîfeti'n-Nûman İsimli Risâlesi", *NEÜİFD*, Konya, 36 (2013), ss. 7-30.
» Rifâ'î, Mustafa Sadık, *İ'câzü'l-Kur'ân ve belâğatü'n-nebeviyye*, 9. bs. Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut 1973.
» Safedî, Salahuddîn Halîl b. Aybek, *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavut, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.
» Sehmî, Hamza b. Yûsuf b. İbrahim, *Târîhu Cürcân*, Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Usmâniyye, Haydarabâd 1950.
» Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Merkezü'd-Dirasati'l-Kur'âniyye, Mücemmaü'l-Melik Fehd li-Tıbâati'l-Mushafi'ş-Şerif, Medîne ty.
» Tok, Fatih, *İmâm-ı A'zâm Ebû Hanîfe'nin Kur'an Anlayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015.
» Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn, *Mir'âtü'l-cinân ve ibretü'l-yakazân*, thk. Halîl el-Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
» Zehebî, Şemsüddîn, *Ma'rifetü'l-kurrâi'l-kibâr ala't-tabakâti ve'l-a'sâr*, thk. Tayyar Altıkulaç, İSAM Yay., İstanbul 1995.
» ______, *el-İber fî haberi men ğaber*, thk. Ebû Hâcer Muhammed Zağlûl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1975.
» ______, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, 11. bs. Beyrut 1996.
» ______, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Dâru'l-Kitâb el-Arabi, Beyrut 1993.